

Katona Imre

Dózsa alakja és a parasztmozgalmak emléke a magyar néphagyományban

A főbb közéleti, hadi eseményekkel, társadalmi mozgalmakkal és mindezek vezető egyéniségeivel foglalkozó *történeti népköltészet* kérdései és vele kapcsolatosan a magyar parasztság *történeti tudatának* alakulása már jó évszázada foglalkoztatja kutatóinkat, a megnyugtató lezáráshoz azonban máig nem jutottunk el. A történeti-társadalmi vonatkozású népköltészeti hagyomány megítélésében hasonló *kettősség* tapasztalható, mint a folklór egészének esztétikai értékelésében.¹ Ez az elmarasztaló, ill. túlértékelő *szélsőség* részben szemléletbeli (szubjektív), részben pedig a népköltészet jellegéből adódó (objektív) okok következménye. A magyar példák különös élességgel világítanak rá erre a helyzetre.

„Járd be a hazát, keresd fel a népet . . . mindenütt, hol az élet fáradalmait költészettel enyhíti . . ., fogsz hallani népdalt . . ., fogsz hallani gyöngyös-aranyos tündérregét, de oly éneket, mely a nemzet múltjára vonatkozik, alig. Mintha pusztáink *rövid emlékezetű* Kalliopéja nem eszmélne tovább, csupán a közelebbi divat haramijáig, mintha népünket nem érdekelné sorsa a nemzetnek” — panaszkodik *Arany* János, majd magyarázatképpen hozzáteszi: „mely öt századokon keresztül *dolog* (res) gyanánt tekintette”.² A kortárs *Erdélyi* János hasonló megállapításra jut, ő azonban inkább a *helyi* jelleget hangsúlyozza: „a hazát gyakran látjuk pusztán családi értelemben . . . a népnek *sem országa, sem hazája* tulajdonkép, hanem csak faluja, szülőhelye volt mindig a magyar földön.”³

E közös gyökérből fakadt, de kétfelé is tekintő szemléletet finomítják tovább azok a jeles utódok, akik észrevehetően „csalódtak” a történeti népköltészetben: rá kellett döbbeniök, hogy nemcsak ún. *naiv eposzunk* veszett el, hanem történeti énekeink is. Ez utóbbiak „csak olyan népnél találhatók, melyben a nép fiai a közügyekről gondolkoznak, azok iránt érdeklődnek — magyarázza a századfordulón *Imre* Sándor. Tehát államot alkotott, az államban öntudatosan tényező, *jogokkal és nem csupán kötelességekkel* bíró népnél.”⁴ A kortárs *Kálmány* Lajos szerint „. . . a nép a *jelen költője*. Nem tekint vissza a múltba, hogy a letűnt századok rég történt eseményeit képzeletébe felidézze.”⁵ Néhány évtized múlva *Móra* Ferenc és *Luby* Margit egymástól függetlenül állapítja meg, hogy népünk nem ismeri a történelmet!⁶

Más kutatók viszont a népköltészet erőteljes történeti-társadalmi irányultságát hangsúlyozzák. Később maga Kálmány Lajos is módosította álláspontját: „A nép költésébe szövi mindazt, ami őt érdekli: dalol, mesél róla, de érintetlenül nem hagyja. Azt állítani, hogy a magyart hazája sorsa nem érdekli, nem lehet, sőt ha népköltésébe beletekintünk, azt látjuk, hogy nagyon is kiválólag érdekli . . .” és a továbbiakban visszafordítja a „vádát”: „nem a népköltés itt az elítélendő, hanem mi, kik nyomtalanul hagytuk elenyészni az ily’ dalokat . . .”⁷ Hasonló véleménye van a történeti hősök népköltészetben való ábrázolásáról is: „áld vagy átkoz, dicsér vagy gyaláz a nép, rettentetlenül teszi. Felmagasztalja az előtte kedves embereket, leteszi azt, akit megvet . . . A történetírónak tehát katona és hazafiúi dalainkat kell tekintenie, ha a népnek valamely korról szóló ítéletét akarja megismerni.”⁸ Mintha csak *Gorkij* intelmeit hallanánk: „nem ismerheti a dolgozó nép igazi történetét az, aki nem ismeri a nép íratlan alkotásait . . . Az ókor mélyétől kezdve állhatatos és sajátos kísérője a folklór a történelemnek. Megvan a maga véleménye XVI. Lajos vagy Rettegett Iván tevékenységéről, s ez a vélemény eltér a szakember által írott történelem értékítéleteitől.”⁹

A felszabadulás utáni kutatást eleinte ez az utóbbi, bizakodó szemléletmód jellemezte, de hiába is keresett mégoly nagy gonddal több százados népköltészeti emlékeket, a *szövegeket* illetően kénytelen volt mind realisabb alapokra helyezkedni; eközben jónéhány elvi kérdés is tisztázódott.¹⁰

A déli és a keleti szláv történeti énekköltészethez viszonyítva a magyar hagyomány feltűnően szegényes és töredékes: pl. elapadt a Dózsa-hagyomány, hiányzanak a törökkel vívott harcoknak dalbeli emlékei stb. Ez az elszegényedés csak részben magyarázható a jobbágyparasztság elnyomott osztályhelyzetével, hiszen *saját sorsának* talán legdöntőbb két eseménysorozatáról van szó, melyekre minden feltételezés szerint éppen a legjobban kellene emlékeznie. Igaz, a mindenkori parasztság történeti tudata *fragmentált*: helyi- és osztályszínezetű, időlegesen és megfelelő vezetéssel emelkedik csak nemzeti magaslatokra. Ám ennek a tudati „követelménynek” a *Dózsa*-féle forradalom mindenben megfelelt volna, gazdag hagyománykincs gyűlhetne tehát köréje. Népünk szemlélete inkább *szülőföld*, mint hazaközpontú, csak jelentős történelmi-társadalmi események idején kapcsolódik be a nemzeti történelem menetébe, és fokozatosan tudatosodik. Ennek értelmében a Dózsa-hagyományoknak legalább az *Alföldön*, a fő színhelyen kellene élénkebben jelentkezniök, ahol *Rákóczi* és *Kossuth* szabadságharca is lezajlott. (Az országos átlagnál gazdagabb is a rájuk vonatkozó népköltészeti hagyomány.)¹¹ A török hódítással járó pusztulás számlájára sem lehet minden feledést ráírni, hiszen jelentős helységek maradtak meg folyamatosan, többek között *Cegléd* és *Szeged* is. Folytathatnánk még az érveket és ellenérveket, így azonban aligha juthatunk közelebb egy elfogadhatóbb megoldáshoz. Valahol másutt kell az okokat keresnünk.

A 16. század nemcsak korszak-, hanem egyben népköltészeti műfajváltás időszaka is: lassan-lassan eltűnik a hivatásos *énekmondó* alakja, elsorvad a *történeti epika*, a magyar nyelvű *irodalom* szinte rátelepszik a szóbeli népköltészetre, mindjobban befolyása alá keríti. Igényesebb témák és formák egyre inkább az irodalomban jelentkeznek ez utóbbi pedig érthetően tartózkodik a *Dózsa*-hagyomány élesztgetésétől, annál szívesebben ábrázolja viszont *Mátyás* király, majd később *Rákóczi* Ferenc és *Kossuth* Lajos alakját

és harcait. E három népi hősről vonatkozó történeti népköltészetünk lényegében *félnépi* vagy *folklorizált irodalmi* alkotásokból áll, jelentős részben egyházi-iskolai hatás eredménye. *Dózsa* alakja és forradalma mélyen az irodalmi felszín alá szorult, a két-három nemzedék után helyszínt, nevet cserélő szóbeliségben maradhatott, egyes vonásai színezhetők az új történelmi hősök és tömegmozgalmak időszerű folklóriját. Népünk korántsem lett tehát „hütlén” *Dózsa* szelleméhez, hanem időközben élete, tudatvilága s főként költészete alakult át gyökeresen, mindenek következtében nemcsak a *Dózsa*-hagyomány vált szegényesebbé és töredékessé, hanem az *egész* magyar műltra vonatkozó történeti népköltészet is.

A népköltészet különben egyetlen korszakban sem a történeti események krónikája vagy eseménytörténeti okmánytár, hanem a korabeli különböző közösségek kollektív tudatának és emlékezetének költői tükre. Egyes kisebb közösségek (pl. a nemzetség) *saját* leszármazásuk és történetük szűkebb körű eseményeit akár 5—6, kivételesen 8—10 nemzedéken keresztül is őrizhetik viszonylagos hűséggel, ezek azonban más közösségek számára egyáltalán *nem* vagy nem egészen *úgy* tudottak. A költészetben, a korabeli népi tudatban mindig *összegeződnek* a főbb szereplők és események, ugyanakkor *örvö-ződnek* is az időszerű vágyképzetekkel és felöltik az abban a korban dívó epikus műfaj(ok) köntösét, ha egyáltalán vannak ilyenek, és úgy kerülnek végső megformálásra. A népköltészet nem mindent őriz meg, nem is mindent ábrázol, a válogatás szempontjai azonban *sohasem egyéniek*, hanem közösek, éppen ezért is méltók figyelmünkre.

Idő haladtával tehát új hősök, új események, új viszonyok és főként új műfajok kerülnek előző korszakok megfelelő kategóriái helyére, ám a nevek, a művészeti-népköltészeti és egyéb formák változékonysága mögött megpillanthatjuk a meglepően lassan változó, olykor már-már mozdulatlan népköltészeti elemeket és közhelyeket is. A régi kérdések *mindaddig bennmaradnak a folklór dramájában, míg a történelem, a társadalmi fejlődés végérvényes megoldást nem hoz*. Így tehát a kiemelkedő (küzdő, korábban halhatatlan, később elbukó, majd meghaló) hősök, továbbá az újra és újra fellobbanó (de mindig levert) paraszttömegmozgalmak a folklórban azonnal „feltámadnak”, mihelyt arra a társadalmi-történelmi feltételek ismét megérlelődtek. E feltámadás során hősök is, mozgalmak is alakot változtatnak, így korábbi korszakok elfeledett hőseire — látszólag ezek között van maga *Dózsa* is — a későbbi hősök egyes vonásaiból bizvást viszakövetkeztethetünk; hasonlóképpen a levert mozgalmak folklór-elemei is kísértetiesen vissza-visszatérnek, bizonyos mérvű rekonstrukció tehát e téren is lehetséges.

A korszakváltások és az egymás nyomába lépő hősök népköltészeti jelentkezése korántsem ennyire egyszerű és egyértelmű, telítve van *számunkra* meglepő ellentmondásokkal. Jellemző nemzetközi és egyben hazai példa erre a parasztságnak a *jó királyba vetett* szinte rendíthetetlen *hite*, mely a legrégebb időktől egészen a századfordulóig tartott.¹² A nemzeti egységet kovácsoló szabadságharcok idején a parasztság *nemesi vezetéssel* ideiglenesen szembe is fordulhatott uralkodójával, de saját mozgalmaiban nem: az urak elleni legfőbb védnökét látta benne. *Szerémi* szerint *Dózsa* vitézi tettét is a király parancsára kellett volna jutalmazni, *Csáki Miklós* csanádi püspök azonban megtagadta a kifizetést. *Heltai* Gáspár pedig arról tudósít, hogy a

király eltúrta a paraszthadak nemesség elleni akcióit, saját érdekeinek védelmét vélte bennük. *Dózsa* ceglédi kiáltványa is csak a király főhatóságát ismeri el.¹³

E *király-központúság* éppúgy jellemző a hagyományos paraszti gondolkodásra, mint a korai *Shakespeare*-re a királydrámák. *Szerémi György Szapolyai* 1526. évi megkoronázását szemtanúként adja elő, és megemlíti, hogy a korona minduntalan félrecsúszott: „mondották, nem érdemli meg, mert a kurucok vére tapad a kezéhez . . . Márpedig, kedves testvéreim, a nép szava Isten szava.”¹⁴

A jó királyba vetett hit és hatalmának feltétlen elismerése századok alatt mit sem változott. A 18. századi román felkelésekben is fontos mozzanat a *bunul imparat* (jó császár) hite, akit pl. *Hória* és követői is egyértelműleg meghagytak volna győzelmük esetén.¹⁵ Az 1846-os *galíciai* felkelés során is azt hitte a nép, hogy a király és katonasága mellettük van a nemesség ellen, sőt ezekben az években a már börtönben sínylődő *Varga Katalin* versbe is szedi a jó királyba vetett naív hitét:

Mert az Ő Felsége soha sem kívánja,
Hogy valaki Népet ok nélkül rongálja . . .¹⁶

Ez a hit 1848-ban is egy ideig komoly akadály volt a tömegek mozgósításának, sőt még a századforduló agrármozgalmai mögött is nem egy helyen *Rudolf* királyfit sejtették, akit amerikai száműzetéséből — Kossuth Lajossal vagy annak fiával együtt — földosztóként vártak vissza; különösen *Várkonyiról* hitték azt, hogy királyi jóváhagyással működik, hiába igyekezett mindezt cáfolni.¹⁷

A jó királyba vetett hit eredményezte azt a Dózsától a századfordulóig fennmaradt — több-kevesebb alappal bíró — elképzelést, hogy a király elrendelte ugyan a szegénység terheinek enyhítését, de az erről szóló iratot a nemesség rejtegeti, nem hirdetik ki. Ugyancsak a királyban bízva folyt minden egyes mozgalomban a felkelést közvetlenül megelőző kérvényezés, panasztétel és küldöttségjárás is, elsősorban a királyi udvarba igyekeztek.

A parasztmozgalmak vezérei — a hívek elképzelésében — a király személyes ismerősei, kedvencei, olykor távoli rokonai is lehettek. *Dózsa* éppúgy megbecsült vitéze volt királyának, mint korábban *Toldi* vagy *Kinizsi*, ezért is irigykedtek rájuk a királyi udvar nagyjai.¹⁸ Még *Varga Katalinról* is azt tartották, hogy a császár dajkája,¹⁹ *Várkonyi* pedig a mozgalmat megelőzően udvari minisztere, bizalmasa volt.²⁰ 1781-ben három idegen járta a nagykunsági pásztorszállásokat, egyikük: egy ősz, öreg ember, *Rákóczinak*, *Mátyás* király egyenes leszármazottjának mondta magát.²¹ *Varga Katalinról* pedig azt rebesgették, hogy igen előkelő származású, talán éppen a császári házzal van rokonságban.²²

Király-központú gondolkodásukból következőleg a paraszttömegek úgy szólván soha nem akarták a királyságot megdönteni és maguk közül választott új uralkodóval felváltani, a *parasztkirály* fogalma és szerepeltetése elsősorban a *nemesi ellenpropaganda* eredménye, amely később lejut magához a parasztsághoz is: a századforduló utáni évtizedekben az írástudatlan öregek már csak annyit tudtak *Dózsáról*, hogy mivel nagyravágásában király akart lenni, büntetésül tüzes koronával koronázták meg s izzó vastrónon elégették.²³

Vajmi csekély alapja volt csak ennek a több százados, nemzetközileg elterjedt nemesi vádnak. Igaz, hogy a francia parasztek 1358-ban egy társukat, *Jacques Bonhomme*-ot (bolondos Jakabot) állítólag királyukká választották és hogy pl. az erdélyi román parasztek is így nevezték *Horiát*, de emögött éppenhogy mélységes királytisztelet húzódott meg.²⁴ A győztes nemesek viszont gúnyból és egyben büntetésképpen is királlyá koronázták az elfogott parasztvezéreket, így magát Dózsát, de jó félévszázad múltán a horvát *Gubec Mátét* is. (E koronázáson kívül minden más kegyetlenségben és megalmazásban is meglepő ötletességről tettek tanúbizonyságot.) E halálos pellengrére ültetett parasztkirályok az ókori *rabszolga*-, vagy a középkori *farsangi bolondkirályok* alakjára emlékeztetnek: e pünkösdi királyok is csak egy napig uralkodhattak, utána elűzték vagy megölték őket; a velük való bánásmód és a sorsuk egyaránt érzékeltette a hatalmon levők igazi magatartását és gondolkodását. E bolond- és parasztkirályoknak természetesen volt *udvartartásuk* is, mely az „uralkodó” sorsában osztozott, hacsak még idejekorán nem fordult ellene.²⁵

A parasztság általában hátrálva halad a jövő felé, vagyis történelemszemlélete kissé múltbanéző, különösen jellemzi ez a török hódoltság és a második jobbágyság együttes terheit elszenvedett magyar jobbágyság szemléletét. Nem csoda tehát, ha a szabad költőzéstől megfosztott, röghöz kötött, széttagolt hazában élő és vallásilag is megosztott magyar parasztság *Mátyás király* korára úgy tekint vissza, mint boldog *aranykorra*. Szemléletét a *Meghalt Mátyás király, oda az igazság* közmondás fejezi ki legtömörebben. Magyar különfejlődésnek tekinthető, hogy a *jó király szociális vonásai* az európai átlagnál erősebbek, és hogy ezek éppen az 1514-es parasztfordalom leverése, *Dózsa halála után* domborodnak ki legerőteljesebben és maradnak is meg mindvégig a magyar parasztköltészetben (*Mátyás és a kolozsvári bíró*, *Mátyás és a gyomorhajos püspök*, *Mátyás megdolgoztatja a paraszti munkát becsmélő urakat* stb.). *Mátyás* alakja köré feltűnően gazdag magyar és szomszédnépi költészet fonódik, mely már életében elkezdődhetett — maga a király is tudatosan elősegítette —, de igazában csak a 16. századtól teljesedett ki, a szociális igazságtévő alakja részben *Dózsa helyére* lépett. A magyar *Mátyás-folklór* zöme kétségkívül irodalmi-iskolás eredetű, de mindmáig azok a legnépszerűbb alkotások, melyek a társadalmi igazságtalanságok királyi kiegyenlítésével foglalkoznak. (Népköltészeti betyáralakjaink is szociális hősök, a balkániak viszont inkább nemzetiek.) Ezek egy részét *Rákóczi*, sőt később *Kossuth* Lajos is örökölte. (Az ilyen név- és szerepcseré nem kivétel, sőt inkább szabály a folklórban: *Kálmány* Lajos a századfordulón már *Rákóczi* néven bukkant rá *Dózsára*.²⁶ A tévesztés esetének másik típusa egy *Dózsa* szülőfalujában, a székelyföldi *Dálnokon* lejegyzett múlt századi monda, mely szerint egy helybeli gazda pinceásás közben nagy rézüstökben talált rá *Dózsa* elrejtett kincsére. Emögött sem nehéz felfedni a *Dárius-kincse* helyivé zsugorodott mondáját.²⁷

Maga *Dózsa* beletartozik a nemzetközi és a magyar folklór vitéz és nagyerejű hősei sorába. Rabszolgák, katonák, parasztek s általában nehéz testi munkát végző egyszerű emberek egyik hőstípusa a nagyerejű férfi, mint amilyen volt pl. *Héraklész*, *Botond*, *Toldi*, *Kimízi* és sokan mások is. *Dózsát* illetően ennek is megvolt a valóságalapja: már 1514 előtt jeles törökverő vitéz volt; egy alkalommal is a hírneves török Alival mérkőzött, és annak

páncélos jobb karját többől egy csapásra levágta. A hagyomány családi-rokonsági vonalon öröklődött: a Maros-Torda megyei *Makkfalván* máig számon tartják, hogyan került bele a Dózsák címerébe a vérző páncélos kar.²⁸ Úgy látszik, a hős nagy testi erejét utódai is „örökölték”: egyik oldalági rokona vállával egymaga elmozdított egy olyan istállót, melyet hat székely legény sem tudott feszítővasakkal felemelni.²⁹

A folklór nagyerejű hősei rendszerint eszesek is, és nem kisebb az akaraterejük sem. E kérdéskör kibontása azonban túl messzire vezetne, itt csak azt említem, hogy a nép szerint *Dózsa* éppúgy *árulás*-nak köszönhette bukkását, mint *Rákóczi*, *Kossuth* vagy akár a *betyárvezérek* is, és utolsó pillanatig olyan hatalmas lelkiereőről tett tanúbizonyságot, mint az *aradi vértanúk*, a mondák betyárjai és általában a nép mindenkori, hóhérekre juttatott hősei. Népünk emlékezetében ezek az értékek a legmaradandóbbak: a maga számára legkedvezőbbnek vélt vonásokat sűríti egy-egy korszak népköltészeti hőisébe.

Ha a parasztmozgalmakat kísérő jó királyba vetett hit képzetkörét *szükségszerű feudalizálódásnak* tekintjük, úgy számolnunk kell *vallásos* elemek lerakódásával is. Ezek a Dózsa korabeli mozgalomban éppúgy felbukkannak, mint a későbbiekben. 1514-ben a kereszt jegyében indultak harcba, melynek emlékét a *kuruc* (valószínűleg a latin *crux*-ból) szó őrzi. A hagyomány szerint mindjárt az indulásnál *égi jel* tudatta a néppel a helyes választást: Dózsa ugyanis két zászlót tűzetett ki, egy-egy kereszttel; amely alá az ingadozók álltak, arról a kereszt háromszor is arccal a földre esett. Ezt Isten intésének vélték, és a továbbiakban Dózsával maradtak. Vallásos színezetű hagyományra hivatkozik *Isvánffy* Miklós is, mely szerint a kegyetlen *Szapolyai* büntetésből az úrfelmutatáskor két évig nem pillanthatta meg az oltári szentséget. Végeredményben ide vehető a már említett koronázási jelenet is.³⁰ Vallásos legendából (talán olajbafótt Szent János történetéből) került Dózsához az a motívum, hogy olajba mártották, minél jobban égjen.³¹

A vallásos-mágikus képzetek körébe vonhatók a különféle *természeti előjelekbe*, *kísérőjelenségekbe* vetett hit is. Már a Dózsa-féle forradalomhoz csatlakozott husziták azt híresztelték, hogy mióta a csehek az apostoli szék-től elszakadtak, nem volt náluk jégeső, járvány és nem szolgáltattak tizedet sem.³² Kivétel nélkül minden parasztmozgalmat üstökös, földrengés, árvíz, jégeső, aszály, sáskajárás vagy valami hasonló természeti jel, ill. csapás vetített előre, esetleg végig is kísért. (Hasonló elképzelések uralkodtak a háborúkról is.) Későbbi időkben, így pl. 1781-ben is várta vissza a nép Rákóczit, akiről úgy tudták, hogy előre megjósolta a nyári zivatarokat, mert 12 varázsló és 12 sárkány állt szolgálatára.³³ Köztudott az újkori mozgalmakat kísérő természeti jelenségek hite, kevésbé ismert viszont, hogy az alföldi kurucok 1742-ben éppen *holdtöltésre* várták *Bercsényi* megjelenését és a kuruc világ kezdetét,³⁴ mint ahogy 1898-ban is holdvilágnál esküdtek fel *Várkonyira* a bodrogiak.³⁵ „Talán nem erőltetett, ha itt a *telő* holddal kapcsolatos analógiás gondolkodásra utalunk.)

Mind a feudális, mind pedig a vallásos-mágikus gondolkodáshoz szorosan hozzátartozik még a *szertartásosság* és a *kultusz* is. Az elsöre a paraszthadak *esküvétele* a legjobb példa: az említett háromszoros csodajel után a parasztok Dózsát vezérüknek fogadták és hűséget esküdtek neki. A székelyek erős esküvésnél máig ezt hangoztatják: *Dózsa-hitre mondom*.³⁶ Az 1735-ös al-

földi parasztmozgalom vezetői a csatlakozókat először *Péror*, majd *Rákóczi* nevére eskették fel: kezüket a zászlóra téve fogadták, hogy utolsó csepp vérükig hívek maradnak. 1753-ban pedig égnék emelt két ujjal fogadták, hogy a magyarság megmentéséért és hitükért igaz kurucként harcolnak utolsó csepp vérükig és egymást soha el nem hagyják.³⁷ *Hória* 1784-ben már kivont kardra tétetett esküt, a nemesség kiirtását tűzte zászlajára.³⁸ A mind korszerűbb tartalom mellett is megmaradt az ünnepélyes és kötelező erejű eskütétel: a szabolcsiak 1897-ben „isten segedelmével összeesküdtek”, a zempléniek 1898-ban éjjel tettek ünnepélyes esküt, hogy egymást soha el nem hagyják s hogy úr és szolga ne legyen a földön!³⁹ A csatlakozók *lánokban* álltak fel: két körbe fogóztak össze, a belső sor leguggolt, a külső állva maradt és úgy mondták egyszerre az eskü szövegét.⁴⁰ Hogy magát az esküt mily komolyan vették, arra a szabolcsi agrármozgalmak leveretése utáni néphanulat a legjobb példa: egyesek csak a templomban, a pap jelenlétében voltak hajlandók „visszaesküdni”.⁴¹ A mágikus gondolkodás egyébként az *esküszegést* oly szörnyű bűnnek tartja, amelyért *azonnali* büntetés jár: pl. korabeli néphagyomány szerint *Szapolyai* homlokáról soha többé nem tűnt el az a *szégyenbélyeg*, melyet árulásáért kapott az égiektől büntetésül,⁴² de majd félévezred elteltével, még 1898-ban is azt hitték a szabolcsiak, hogy az árulókat a homlokukon megbélyegzik.⁴³

A szertartás azonban lehet a gúny és a megalázás vagy épp a kínzás eszköze is, mint amilyen volt *Dózsa* és *Gubec* megkoronázása, híveik megtáncoltatása, stb. Távoli halvány visszfénye lehet ennek az 1850-es években történt algyői népitétel: Pallavicini hírhedt jószágkormányzóját, Palásthyt éjnek idején lepték meg; a hagyományok szerint eljáratták vele a *haláltáncot*, majd kivégezték. A megtáncoltatás enyhébb formája volt 1848-ban egy sárközi eset: a felszabadult jobbágyok örömmel arra kényszerítették volt földesurukat, hogy az asztal tetején ropja a táncot velük együtt a kocsmában. (Hasonló történeteket tudunk a betyárvezérek kivégzéséről is.)⁴⁴

A *kultusz* és a vele rokon tiszteletadás, hagyományápolás meglétére is találunk példát. *Szapolyai Pálfi* Balázs szegedi főbírónak, a Dózsák rokonának küldte el a levágott fejet (vagy talán fejeket). Helyi hagyományok szerint az alsóvárosi templom melletti régi temetőben hantolták el, a nép titokban nagy tiszteletben részesítette.⁴⁵ Ismeretes a *Rákóczi-* és a *48-as* szabadságharc sok tekintetben szinte vallásos kultusza: a Bach-korszakbeli *Asztalos-féle* mozgalom hívei pl. egy visszaszerzett zászló előtt kalaplevéve imádkoztak, hogy a „szent” *Kossuth* térjen vissza és legyen segítségükre.⁴⁶ Az azonban kevésbé köztudott, hogy a kultusz *formális* elemei egy ideig még az agrár- és munkásmozgalmakban is megmaradtak. Az orosházi fölmunkások pl. 1891-ben zászlószentelő ünnepséget tartottak, ezúttal természetesen pap nélkül. Még a hódmezővásárhelyi téglagyár igazgatója is azon kapta rajta munkásait, hogy titkos gyűlésükön tiszteletből négy szál gyertyát égettek *Szántó Kovács* János képe előtt, mert „ú a szögénység pártfogója”, mondták.⁴⁷

Dózsa emlékét őrzi a róla elnevezett két *domb* is: az egyik a régi Háromszék megyei *Torján*, talán régi családi birtokuk révén,⁴⁸ a másik pedig a régi Bács megyei *Óbecsétől* északra. Ez utóbbiról azt tartja a helyi hagyomány, hogy átvonuló hadai élén *Dózsa* itt szólította fegyverbe a környék parasztságát. A ceglédi beszéd emléke keveredhetett itt törökkori hadmozdulatok emlé-

kével.⁴⁹ Félnépi-népi eredetre vall még a *Székely*, ill. *Szittyá* György elnevezés, továbbá Gergelynek⁵⁰ a *Gecó* vagy *Gecő* beceneve, s főként az írott forrásokban kezdettől fogva felbukkanó *Nagybotú Lőrinc* kitétel. Mindenesetre az 1753-as alföldi parasztfelkelés hívei is *Lőrinc* napjára várták a fordulatot.⁵¹ De a névhasználat terén még további vizsgálódások szükségesek.

Az egész Dózsa-hagyományból legmaradandóbb és legismertebb a *földhözragadt szegény ember* és a *sült paraszt* kifejezés, az első a röghözkötés, a szabad költözés jogától való megfosztás, a másik pedig Dózsa kegyetlen kivégzésének emléket őrzi. Mindkettőnek van néhány változata még (pl. *a paraszt csak sültve jó*), esetleg a *büdös paraszt* kifejezés is ide vonható. A székelyek nyomatékos eskü-formuláját (*Dózsa-hitre mondom*) már idéztém. E nyelvi maradvány látszólag szintén kevésnek tűnhet, de ha arra gondolunk, hogy újkori történelmünk másik nagy fordulójának, a török hódoltság kezdetének emlékét is hasonlóan kevés szólás (*Több is veszett Mohácsnál* stb.) őrzi, reálisan tudunk viszonyítani. Mindemellett lehetséges még több szólás-szerű maradvány előkerülése is.

Jellegüknél fogva nehezen osztályozhatók, mindenesetre a folklór peremén helyezkednek el olyan köztudatban szerepelt jelenségek, melyek csaknem minden parasztmozgalomban felbukkantak. Ezek közül csak a fontosabbakat említem. Így már a *Dózsa-féle* forradalom eszmei fegyvertárában szerepelt az ősi, eredendő *egyenlőség* gondolata, amely akkor is és századok múlva is még biblikus igazolást nyert (*Az Ádámtól* való leszármazás elve; vö. ezzel a korai énekekkel: — Mikor Ádám szántott, Éva szőtt, hol volt akkor a nemes-úr? . . .).⁵² Ezen alapszik a *vagyonközösség* egészen a századfordulóig eleven gondolata is, mely minden bizonnyal már az 1514-es forradalomban is felbukkanhatott. Az *idegen segítségben* való hit is valószínűleg Dózsa koráig visszavetíthető, mindenesetre a 18. századi kuruc mozgalmakban porosz, török, majd 1848-ban lengyel, 1897—98-ban pedig orosz segítségben reméltek a tömegek. (A *folyamatosság* gondolatát szépen példázza az a századforduló körüli meggyőződés, hogy az orosz seregek a magyar parasztmozgalmak támogatásával 1849-es beavatkozásukat igyekeznek majd jóvátenni.)⁵³ Az 1894-es *Szántó Kovács*-féle hódmezővásárhelyi megmozdulást a néphangulatra jellemző hírek előzték meg: többek között az a hír is elterjedt, hogy Makó környékén mintegy 1000 főnyi szocialista munkássereg áll készen, hogy az útközben csaltakozó tömegekkel feltöltődve a főváros felé tartson, ott átvegye a hatalmat, és kikiáltsa a köztársaságot.⁵⁴ Az elképzelés első része mögött sem nehéz meglelni a történelmi előzményeket: *Dózsa* Pest alatt gyülekező seregei, esetleg már *Mátyás* királlyá választásának emlékei is hathattak, közelebből pedig az az 1848-as híresztelés, hogy *Petőfi* 40 000 főnyi parasztsereg élén áll, vagy *Lónyay* Menyhért emlékirata szerint: 100 000 kaszás paraszt táborozott Rákos mezején, hogy forradalmár lengyel tisztek vezetésével vonuljon a késlekedő országgyűlés ellen. E híreket úgyszólván mindenki komolyan vette.⁵⁵

Imre Sándor már a századfordulón külön felfigyelt szegényes történeti népköltészetünkön belül a *Dózsa-hagyomány* teljes hiányára: „nem különös-e, hogy a nagy pórlázadásra vagy a főurak pártoskodására célzó semmi sem maradt” kérdezi.⁵⁶ A hasonló témák iránt kiváló érzékkel rendelkező *Kálmány* Lajos valamivel korábban így összegezi kutatásának eredményeit: „nyomát találtam, de csak nyomát: *Dózsáról* szóló dalnak is, mely ezelőtt pár évtizeddel

nem volt ismeretlen; lejegyezni egy sorát sem jegyezhettem le, mert akik tudták, elhaltak, akik pedig hallották dalolni, csak a tartalmára emlékeztek. A dal Dózsát — kit a nép *Rákóczinak* tart, a Dózsa nevet elfelejtette — mint a nép szabadítóját magasztalta, kik azért, mert *a szögény embörnek jót akart*, az urak elfogtak, *eleventen* megsütöttek és hogy jobban égjen: olajba mártották.”⁵⁷ E *szajáni* töredéknek legutóbb utánanéztünk, de egyelőre különösebben eredmény nélkül. A felsorolt példák azonban arra vallanak, hogy minden jó reményünk megvan az eddig feltárt anyag bővítésére, nézeteink és ismereteink újbóli helyesbítésére. A kutatást e ponton semmiképpen nem szabad abbahagyni!

Összegezeképpen már az eddigiek alapján is megállapíthatjuk, hogy a kiemelkedő hősök, a nép sorsát érintő társadalmi és egyéb mozgalmak, fontos történelmi események nem hagyták közömbösen a népet. A meglevő műfajok keretei között a maga módján költészetébe is szötte történelmi-társadalmi tapasztalatait, vágyait és véleményét. Természetesen nem úgy, ahogyan az egzakt tudományosság szeretné, de „az emlékezet . . . nem egészen megbízható vezető — írja Veres Péter. — Összezavarja a vágyakat a valósággal. De ez nem olyan nagy baj, mint a kicsinyes betűmoly hiszi. Mert ha valami mint tény nem igaz, akkor mint vágyálom igaz. A népi emlékezet akkor is valóság, ha nemcsak tényeket, hanem vágyálmokat is őriz.”⁵⁸ Ugyanakkor nem is olyan hiányosan és tudományos szempontból használhatatlanul maradtak fenn a szóhagyományban, ahogyan korábbi vizsgálódók, főként a polgári pozitivisták azt gondolták: „bármennyire is érezzük az egyszerű emberek reménységének formáló hatását a csaknem meseszerű motívum mögött — állapítják meg történészeink a *Rákóczi*-hagyománnyal kapcsolatosan — mindig megtaláljuk a reális magot.”⁵⁹

„A népköltészet nem valamilyen idealista *eseménytörténet* okmánytára, hanem a kizsákmányolt milliók történeti sorsának őszinte tükre.”⁶⁰ Népünk meglehetősen jó érzékkel válogatta meg saját hőseit és érdeklődéssel, ugyanakkor teljes „elfogultsággal”, továbbá mindenkori jelene számára szóló érvénnyel tekintett vissza saját múltjára: adta tovább szóhagyományban saját megíratlan és akkor még megírhatatlan „történelmét”.

Jegyzetek

- 1 A történeti népköltészet kettős szakirodalmi megítélésére vonatkozó műveket ld. alább; az esztétikai értékelésre vonatkozólag ld. *Voigt Vilmos*: A folklór esztétikájához, Bp. 1972. különösen A folklór művészet értékelésének szempontjai c. fejezet, 189—211.
- 2 Naiv eposzunk in *Összes Munkái*, V. Bp. 1884. 336.
- 3 Népdalok és mondák, II. Pest, 1847. 431.
- 4 A népköltészetéről és népdalról, Bp. 1900. 192.
- 5 Történeti énekek és katonadalok, Bp. 1952. 91.
- 6 Népünk történeti tudásáról in *Társadalomtudomány*, 18:170—6.
- 7 Szeged népe, I. Szeged népköltése, Arad, 1881. 182.
- 8 Szeged népe, III. Szeged vidéke népköltése, Szeged, 1891. 235.
- 9 Irodalmi tanulmányok, Bp.

- ¹⁰ A kezdeti, bizakodóbb álláspontra jellemző *Kálmány Lajos*: Történeti énekek és katonadalok, Bp. 1952. *Dégh Linda* által írt bevezetője, valamint *Katona Imre*: Útmutató a történeti népköltészet gyűjtéséhez. Bp. 1954. Reálisabb nézeteket tükröz *uő*: Historische Schichten der ungarischen Volksdichtung. Helsinki, 1964. és legutóbb *Dömötör Tekla—Katona Imre—Ortutay Gyula—Voight Vilmos*: A magyar népköltészet. 2. kiad. Bp. 1969.
- ¹¹ A Rákóczi-hagyományokra vonatkozólag legutóbb *Ferenczi Imre—Molnár Mátyás*: Fordulj, kedves lovam . . . Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban. Baja 1972. 1848-ról bővebben *Dégh Linda*: A szabadságharc népköltészete, Bp. 1953. *Kossuthról* összefoglalóan *Ortutay Gyula*: Kossuth Lajos a magyar nép hagyományai-ban in *Etnographia* 63 (1952), 263—307.
- ¹² A jó királyba vetett hitről összefoglalóan *Kálmány L.* Történeti énekek 586.
- ¹³ *Márki Sándor*: Dózsa György. Bp. 1913. 180.
- ¹⁴ E régi forrásokat folklór szempontból legutóbb *Sándor István* dolgozta fel: Így őrzi emléket a néphagyomány in *Magyar Hírlap* 1972. jún. 22-i számában, 9.
- ¹⁵ *I. Tóth Zoltán*: Parasztmozgalmak az Erdélyi Érc-hegységben 1848-ig. Bp. 1951. 113.
- ¹⁶ *I. Tóth Z.* i. m. 264.
- ¹⁷ Már a kortársak említik, így *Gaál Jenő*: Az alföldi munkásmozgalom, Bp. 1891. 34. és újabban *Simon Péter*: A századforduló földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmái. 1891—1907. Bp. 1953. 148.
- ¹⁸ Futólag említi és összegezi *Sándor I. i.* munkája.
- ¹⁹ *I. Tóth Z.* i. m. 214.
- ²⁰ *Gabona Béla*: A magyarországi agrármunkás-mozgalom története (1890—1900.) Bp. é. n. 42—3. és *Takács József*: A földmunkás-mozgalom története. Bp. 1926. 60.
- ²¹ *Esze Tamás—Várkonyi Ágnes*: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században in *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711—1890.* Szerk. *Spira György*. Bp. 1952. 139.
- ²² *I. Tóth Z.* i. m. 214.
- ²³ Az 1940-es években gyermekként hallotta magyszüleitől *Pataky András* tanító, Kopács — Kopačevo (Baranya, Jugoszlávia). *Katona I.* gyűjt., 1972.
- ²⁴ *I. Tóth Z.* i. m. 125.
- ²⁵ A hagyományos szokásra vonatkozólag ld. *Dömötör Tekla*: Naptári ünnepek és népi színjátás, Bp. 1964. passim.
- ²⁶ Szeged népe, II. Temesköz népköltése, Arad, 1882, 190.
- ²⁷ *Sándor I.* i. h.
- ²⁸ *Sándor I.* i. h.
- ²⁹ *Márki S.* i. m. 58.
- ³⁰ Összegezi *Sándor I.* i. h.
- ³¹ *Kálmány Lajos*: Szeged népe, II. 190.
- ³² *Márki S.* i. m. 146.
- ³³ *Esze T.—Várkonyi Á.* i. m. 138.
- ³⁴ *uő* i. m. 133.
- ³⁵ *Gabona B.* i. m. 44. és 64.
- ³⁶ *Sándor I.* i. h.
- ³⁷ *Wellmann Imre*: Az 1753-i alföldi parasztfelkelés in *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790.* Szerk. *Spira György*. Bp. 1952. 177.
- ³⁸ *I. Tóth Z.* i. h.
- ³⁹ *Simon P.* i. m. 146.

- ⁴⁰ *Gabona B.* i. m. 44.
- ⁴¹ *Gabona B.* i. m. 70.
- ⁴² *Sándor I.* i. h.
- ⁴³ *Gabona B.* i. m. 67.
- ⁴⁴ *Katona I.*: Prózai epikus hagyományok in Tápé története és néprajza. Szerk. *Juhász Antal—Ilia Mihály.* Tápé, 1971.
- ⁴⁵ *Péter László*: Dózsa és Szeged in *Tiszatáj* 26 (1972) 6. sz. 22—25.
- ⁴⁶ *S. Sándor Pál* (szerk.) *Parasztágunk a Habsburg önkényuralom korszakában. 1849—1867.* Bp. 1951. 301.
- ⁴⁷ *Katona I.*: Az agrármozgalmak ösztönössége, a kubikosmozgalmak tudatossága. (Kísérlet a szájhagyományozott emléktanyag történeti felhasználására) in *Tiszatáj* 20 (1966), 7. sz. 577.
- ⁴⁸ *Sándor I.* i. h.
- ⁴⁹ *Papp József és Szeli István* közlése, Zenta (Jugoszlávia), 1972. *Katona I.* gyűjt.
- ⁵⁰ *Sándor I.* i. h.
- ⁵¹ *Wellmann I.* i. m. 193.
- ⁵² *Márki S.* i. m. 184. A mozgalmi dalokat ld. *Katona I.—Maróthy J.—Szatmári A.*: A parasztdaltól a munkásdalig. Bp. 1968. passim.
- ⁵³ Ez utóbbi hiedelemre vonatkozólag ld. *Gaál J.* i. m. 34. és *Gabona B.* i. m. 64.
- ⁵⁴ *Gabona B.* i. m. 30.
- ⁵⁵ Összegezi és értékeli *Katona I.* Az agrármozgalmak ösztönössége c. tanulmánya, 578.
- ⁵⁶ i. m. 193. Ezzel szemben a századforduló körül: agrármozgalmak tudatos *Dózsa-kultuszáról* fontos adatokat és értékelést közöl *Király István*: *Dózsa-kultusz a századforduló parasztmozgalmaiban* in *Tiszatáj* 26 (1972) 6. sz. 28—41.
- ⁵⁷ Szeged népe, II. 190.
- ⁵⁸ Falusi krónika, Bp. é.n. 5.
- ⁵⁹ *Esze T.—Várkonyi Á.* i. m. 124.
- ⁶⁰ *Faragó József*: Felszállott a páva . . . Szemelvények a magyar népköltészetből a XVII. századtól máig. Bukarest, 1951. 7.

Rezime

Lik Dože i uspomena na seljačke pokrete u mađarskom narodnom predanju

U odnosu na veoma bogatu narodnu istorijsku tradiciju kod susednih Slovenskih naroda, mađarsko narodno epsko stvaralaštvo i predanje iznenađujuće je siromašno i fragmentarno. Na primer nedostaju narodne pesme iz perioda jednoipovekovnog robovanja i borbe sa Turcima, a i sećanje na narodne junake iz davnije prošlosti veoma maglovito i oskudno.

Jedan od velikih narodnih junaka je Doža Đerd vođa seljačke bune 1514. godine. Događaji iz života Dože u narodnim pesmama, izrekama u narodnom predanju istina mogu se naći, ali ti podaci su veoma oskudni, i često su ispreplitani, pomešani sa događajima i likovima takvih osoba koji su kasnije živeli, a koji su narodu bili bliski i dragi (Rakoci, Košut). Doža u narodnom sećanju živi kao hrabar, fizički izuzetno jak, pošten čovek čvrste volje, koji pada kao žrtva gnusne izdaje. Uspomenu na njega čuvaju narodne izreke, običaji, imena mesta i razna predanja.

Образ Дожи воспоминания о крестьянских движениях в венгерском народном предании

В сравнении с очень богатой народной исторической традицией соседних славянских народов, венгерское народное эпическое творчество и предание к удивлению бедно и фрагментарно. Например нет народных стихотворений из периода полторавекового рабства и борьбы венгерского народа с турками, а воспоминания о древних народных героях неясны и скудны.

Дожа Джердж один из величайших народных героев, вождь крестьянского восстания в 1514 году. Правда, в некоторых стихах и поговорках воспеты события из его жизни, но эти данные скудны, и часто смешаны с другими событиями и образами людей, которые жили позже которые были близки народу (Ракоци, Кошут). Дожа в народном воспоминании живёт как храбрый, физически необыкновенно сильный, честный человек крепкой воли. Он стал жертвой гнусного измена. Воспоминание о нём сохраняют народные поговорки, обычаи, названия мест и разные предания.